

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:4 • 2012

Eva Österberg, *Tystnader och tider: samtal med historien* (Stockholm: Atlantis 2011). 311 s.

I unga år återkom min dotter ofta till frågor som på olika sätt gällde om det var bättre förr, så småningom med en undran om i vilken historisk epok som jag helst hade velat leva. Själv ett barn av folkhemmet, uppvuxen under det utvecklingsoptimistiska 1950-talet och deltagande observatör i 1960-talets anti-auktoritära rörelse, var min ryggmärgsreflex självklar: visst hade det blivit bättre! Men på vilka grunder kunde jag göra ett sådant påstående? Sökte jag egentligen inte besvara en fråga som det inte gick att ge ett svar på?

Problemet jag ställdes inför får sin belysning i Eva Österbergs *Tystnader och tider*. Det är en studie av, och ett samtal kring, tystnaden och dess betydelse genom historien. Perspektivet är i första hand europeiskt, med fokus på Sverige, och perioden sträcker sig från medeltiden fram till idag med utblickar även mot antiken. Redan så betraktat är det ett pionjärbete. Som Österberg själv påpekar är det få historiker som sökt ge ett svar på frågan om hur tystnaden, eller snarare tystnader i historien skall analyseras och förstås; med hennes egna ord saknas det idag ett egentligt forskningsläge på området. Men Österbergs ambitioner stannar inte vid detta. Ytterst får studien av tystnaderna bilda utgångspunkt för ett samtal kring människans förändrade villkor genom historien, såväl sociala som existentiella. I detta ligger också en för historiker utmanande plädering. Det är nämligen, hävdar Österberg, endast med vida utblickar i tid och rum som det blir möjligt att "ge vår samtid dess rimliga proportioner och rätta profil" och "rubba nutidsupplevelsen när den yttrar sig som trygg och självgod egocentrism". I det syftet måste vi våga att i ett historiskt perspektiv reflektera över "ont och gott, om människans existentiella villkor mellan födelse och död eller vår sociala samverkan" (s. 32). Men studien är också utmanande på ett annat sätt. Med stöd av sin egen och andras forskning och en bred tvärvetenskaplig

beläsenhet har Österberg skrivit en i långa stycken personlig och engagerad bok som stundtals vibrerar av vrede och upprördhet. Den är på flera sätt en inbjudan till ett samtal med men också om historien och vår samtid.

Nu är tystnaden ett undflyende fenomen, inte minst för en historiker som vill blicka långt tillbaka i tiden. Österberg värjer sig också mot tanken att försöka fastslå om dagens "brussamhälle" har reducerat antalet tystnader eller karakteriseras av en högre ljudnivå än tidigare. Metoden blir i stället att i historien söka identifiera tysta platser, rum och människor, analysera inställningen till dem och utifrån det tolka och placera in dessa tystnader i sitt sammanhang. Vi får möta en rad olika tystnader som kan ha sitt ursprung i personliga eller kollektiva strategier, i tvång från samhällets sida eller i olika former av handikapp. Här friläggs enskilda öden i historien med porträtt bland annat av nunnor och barnamörderskor, fängelsekunder och fattighjon, här tar olika maktapparater till censur och tystnadsplikt men söker också dölja illdåd i historien och här får de stumma komma till tals men påtalas också att alltför många av andra anledningar förblir stumma inför olika former av överheter.

Stundtals blir det väl många olika tystnader som möter och bilden blir än mer svåröverskådlig eftersom de i historien ständigt tycks ändra gestalt och betydelse. Men Österberg söker skapa ordning i kaos genom att peka på de "kontexter", som kan ge möjligheter till en tolkning av tystnaderna och deras förändrade betydelser. En sådan söks i övergången från en äldre kulturs huvudsakligen muntliga kommunikation till den moderna kulturens "skriftlighet" och datoriserade kommunikationsmedel, en annan i moderniseringen och industrialiseringen och en tredje i det 1900-tal som Österberg omtalar som "katastrofernas och offrens århundrade" (s. 275). Så mynnar studien ut i en bestämning av sju olika slag av tystnader och de rum eller situationer där de har förekommit: det andliga sökandets, osäkerhetens, stolthetens, vördnadens, skammens, blyghetens och hemlighetsfullhetens tystnader.

Om samtal säger Österberg avslutningsvis att vi genom dem kan "ha upptäckt något nytt. I varje fall har vi blivit nyfikna" (s. 273). På speciellt två punkter reser hennes studie extra nyfikenhet, kanske också en förhoppning om att hennes samtal hade förts ett steg vidare. Hur skulle det vara möjligt att föra diskussionen vidare bortom bestämningen av tystnadernas typologi och de olika kontexterna? I diskussionen av sina utgångspunkter konstaterar Österberg om Foucault att "makt, maktlöshet och motmakt är ständigt närvarande i hans arbeten" (s. 54). I inte så liten utsträckning skulle det kunna hävdas att denna karakteristik också är relevant för *Tystnader och tider*. I ett fortsatt samtal om tystnader skulle det med andra ord vara intressant att diskutera det fruktbara i att utveckla och mer systematiskt anlägga

ett sådant maktperspektiv. En annan fråga hänför sig till Österbergs, med inspiration från Natalie Zemon Davis, diskussion om en "decenterad" eller "decentraliserad" historieskrivning. En sådan "historia utanför centrum", som ju en studie av tystnader är ett exempel på, kanske, menar hon, "bäst avslöjar eller ger perspektiv på centrum" (s. 35). Det skulle naturligtvis ha varit av intresse om Österberg i sin avslutning hade återknutit till och utifrån sin studie närmare utvecklat de möjligheter som en sådan historieskrivning erbjuder.

Själv tar jag också med mig mina nya insikter om den komplexa och svåröverskådliga historien hem till fortsatta samtal med min dotter. Men också övertygelsen om att det endast är samtal med historien som kan "ge vår samtid dess rimliga proportioner och rätta profil".

Södertörns högskola

LARS EKDAHL

Bo Eriksson, *Svenska adelns historia* (Stockholm: Norstedts 2011). 450 s.

Bo Eriksson, fil. dr i historia, har skrivit ett verk på 450 sidor om den svenska adelns historia. Det är en gärning som är värd att beundra. Dagens historiker har sällan tagit sig tid att skriva breda sammanfattningar av denna typ som berör många sekel – ja faktiskt över ett årtusende. Eriksson börjar sin skildring av adelns historia utifrån de kända arkeologiska utgrävningarna i Uppåkra i Skåne. Om inte förr så förstod forskarna då, att det tidigt funnits en framträdande elitklass i Norden. Först 60 sidor senare, i det kapitel som heter "Riddarnas och väpnarnas tid", redogör han för Alsnö stadgar från 1280-talet, vilket brukar räknas som det årtionde som adelsståndet konstituerades.

Med elegant penna levandegör Bo Eriksson adelsklassens historia. Han gör det på ett populärt sätt, vilket han redan i inledningen har klargjort för läsaren är hans syfte. Han säger sig använda ett sociologiskt betraktelsesätt. Språket flyter lätt och han är skicklig på att förklara komplicerade juridiska och politiska spörsmål på ett enkelt sätt. Han använder sig gärna av personhistoria och lyfter fram de enskilda adelsmännens insatser och livsöden.

Ibland går han dock lite väl långt i sina ambitioner att försöka levandegöra den adliga historien och fånga sin publiks uppmärksamhet. När han beskriver Viborgs starka ställning som riksfäste i öster och de där verksamma maktfullkomliga adelsmännen slutar han avsnittet med att nämna att Gustav Vasas syster med man och barn bodde där på 1500-talet. "Men tänk vilka spännande saker det fanns för barnen att upptäcka på den gamla vinden

eller nere i de mörka källarvalven. Manne hördes Karl Knutsson sucka tungt och slänga ur sig osande förbannelser över oxenstiernor och Axelsöner." (s. 123) Likaledes blir språket lite väl lättviktigt när han säger att Gustav Vasa "norpar" (s. 131) åt sig egendomarna när han genomför reformationen 1527. Läsarna inser nog allvaret även om han använt sig av det mer stringenta ordvalet "lägga beslag på".

Bo Eriksson är en mycket kunnig ciceron i de medeltida adelsmiljöerna och hans vetenskap inbegriper också 1600-talet – det århundrade som betecknas som adelns storhetstid. Norstedts förlag har tagit fasta på detta och illustrerat framsidan med en interiörbild från Skokloster slott – fältmarskalk och greve Carl Gustaf Wrangels skapelse från andra hälften av 1600-talet. I sitt eget författarskap har Bo Eriksson framförallt ägnat sig åt dessa tidsperioder. Han disputerade på en avhandling om Per Brahe den äldre (1520–1590) och har även skrivit en bok om slaget vid Lützen. Tillsammans med Dick Harrison har han medverkat i del tre (som täcker tiden från 1300-talet fram till 1600-talet) av det historieverk som Norstedts håller på att ge ut. Hans beläsenhet i dessa perioder framkommer med all önskad tydlighet i de källhänvisningar som finns längst bak i den Svenska adelns historia. Det gäller framförallt kapitlet "Från riddare till statstjänare" som redogör från tiden 1400 till 1625.

När det gäller 1700-talet ser källförteckningen magrare ut. Det saknas många standardverk i det kapitel som heter "Frihet med inskränkningar (1719–1808)". Han refererar hellre till populära författare som inte har någon forskningsbakgrund än till etablerade och disputerade historiker. Därtill kommer att de flesta verken är av äldre datum. Av de 30 titlar som står uppräknade är bara nio tryckta på 2000-talet vilket ger en missvisande bild av den 1700-talsforskning som pågår i dag. Vid Uppsala universitet har det till exempel pågått en livaktig forskning om eliter det senaste decenniet. Att bara använda sig av den i och för sig utmärkta *Svenska herrgårdshem* av Gösta Selling från 1937 (nytryck 1991) gör adeln och dess slotts- och herrgårdsmiljöer orättvisa.

Jag håller inte med honom att "frihetstiden har fått ett mycket dåligt eftermäle" (s. 300). I backspegeln var den så kallade frihetstiden i Sverige en unik företeelse som inte hade någon motsvarighet i övriga Europa – en början till demokrati som förvisso blev för svårhanterlig för de styrande, men som kan ses som ett viktigt lärospån för framtiden. I detta sammanhang kunde han ha lyft fram adeln ännu tydligare, för till dess att Gustav III tog makten 1772 och lät göra rikets första stånd till en lydig hovadel, kan man med fog påstå att det var grevar och friherrar som styrde Sverige. Han kunde också ha resonerat mer runt frihetstidens mäktiga beslutsorgan, sekreta utskottet, där adeln var i övervägande majoritet med sina femtio

procent medan prästeståndet och borgarståndet fick dela på den resterande procentsatsen. För bondeståndet fanns här ingen plats.

Boken avslutas som sig bör, med att adelsståndet i december 1865 rösttar om en ny tvåkammarriksdag och att ständsriksdagen avskaffas den 22 juni 1866. På de sista åtta sidorna som Bo Eriksson kallar "Epilog: Det evigt mänskliga" funderar han över om de personer som är födda adliga ändå – trots avskaffandet – haft en särställning i det svenska samhället under de senaste 150 åren.

I Svenska adelns historia har Bo Eriksson målat sin adelsvärld med bred pensel. Han greppar över vitt skilda ämnen som politik, ekonomi, konst och kulturhistoria och säkerligen får han många läsare med sig i sin långa spännande resa genom Sveriges historia.

Kungl. Husgerådskammaren

CARIN BERGSTRÖM

Stefan Brink, *Vikingarnas slavar: den nordiska träldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid* (Stockholm: Atlantis 2012). 327 s.

Under de senaste decennierna har en försvarlig mängd forskningslitteratur publicerats om de nordiska trälarna, men det har saknats en grundlig tvärvetenskaplig genomgång som tar hela forskningsläget i beaktande. Nu har dock en bok med dylika pretentioner publicerats, Aberdeenprofessorn Stefan Brinks *Vikingarnas slavar: den nordiska träldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*.

Stefan Brink har gått igenom ett imponerande stort material och vänt och vridit på alla till buds stående källor – historiska, arkeologiska och etymologiska – för att ta reda på så mycket som överhuvudtaget är möjligt om slaveriet i Norden under järnålder och äldre medeltid. Han har analyserat landskapslagarna, runinskrifterna, eddadikterna, ortnamnen och utgrävningsrapporterna, och han har tagit hänsyn till all någorlunda relevant hitillsvarande forskning i ämnet. Detta är utmärkt. Men hur väl står sig hans resultat vid en granskning?

Svaret är: överlag bra, och boken blir inte sämre av att den har ett lättillgängligt språk. Stefan Brinks skildring är ofta beundransvärt detaljerad. Läsaren kan lätt följa med i resonemangen och själv utvärdera på vilka grunder Brink drar sina slutsatser. Detta gäller bland annat genomgången av runskriftsmaterialet och, i ännu högre grad, den etymologiska analysen av beteckningarna för ofria, ett avsnitt som väl illustrerar de stora skillnader som rymdes inom träldomens ram. De olika benämningarna avspeglade

olika sociala kategorier, vars enda gemensamma nämnare var beroendeställningen under ägaren. I regel präglas Stefan Brinks analyser dessutom av sund källkritik. Han är, på goda och väl redovisade grunder, mycket skeptisk till de försök som har gjorts att spåra trälar genom ortnamnsanalys. Endast om ortnamnen verkligen rymmer ordet "träl", eller varianter av detta, är Brink beredd att acceptera en koppling till trälomshistorien.

Resultatet av Brinks omfattande arbete är att vi får en lättillgänglig och vetenskapligt god redogörelse för trälarnas arbetsuppgifter, namnskick och avtryck i arkeologiskt material, med fokus på rollen som människooffer i gravar, och det ofria institutets troliga numerära omfattning. Brink menar, sammanfattningsvis, att trälen hade en viktig funktion i egenskap av ofri antites till den fria mannen, men han är samtidigt av den bestämda uppfattningen att de ofria inte var många. Det rörde sig huvudsakligen om dyra prestigevaror som sällan köptes av vanliga bönder (s. 260). Slavhandeln var, för de skandinaviska grupper som främst kom i kontakt med slavar, av betydligt större ekonomisk vikt än slaveriet i den egna hembygden.

Särskilt väl fungerar *Vikingarnas slavar* när Brink tillåter sig att göra djupdykningar i enskilda berättelser och specifika forskningsfrågor. Utvecklingen om historien om Karkr, Håkon jarls träl, och den djuplodande analysen av ortnamnen i Älmeboda socken i Småland är utomordentliga i och med att de visar på forskningsämnets komplexitet. Vi har mer information än vi ofta tror om trälarna, men det material som finns är i gengäld öppet för åtskilliga tolkningsmöjligheter.

Dessvärre försvagas boken kraftigt när Brink lämnar sitt eget expertområde. Det är inte svårt att ge exempel på såväl slarv- och stavfel som allvarliga faktafel. Två sydeuropeiska exempel på det sistnämnda är typiska för problemet. (1) I redogörelsen för langobardernas *aldii* gör Brink gällande att dessa var "ofria germaner", något som saknar grund i existerande källor. *Aldii* (sing. *aldius*) utgjorde en mellangrupp mellan fria och slavar, om vilka vi i allt väsentligt bara har normativt material att utgå från (Rotharis edikt), därtill från en begränsad tid i mitten av 600-talet. (2) Brinks redogörelse för det senmedeltida slaveriet i Italien är grovt förenklat och i allt väsentligt felaktigt: han hävdar att det endast rörde sig om unga kvinnor från områden norr och öster som Svarta havet, trots att det finns mängder av belägg för moriska slavar, slavar från Balkan (särskilt från Bosnien) och – på 1400-talet – slavar från det transsahariska Afrika. Överhuvudtaget präglas Brinks inläsning i böcker och artiklar om slaverifrågan, sedd i ett övergripande perspektiv, av ett högst selektivt urval av en liten del av den samlade forskningslitteraturen.

Sådana brister gör det problematiskt att nyttja *Vikingarnas slavar* som allmänlitteratur om ofrihet i historisk tid, men detta konstaterande får inte skymma det faktum att boken är ett gott och viktigt bidrag till studiet av

träldomen i själva Norden. Om analysen av detta huvudobjekt för Brinks intresse har någon uppenbar svaghet är det snarast försöket att resonera sig fram till att utvecklingen av vårt slaveri var nära länkad till nordbornas kontakter med det romerska imperiet, en hypotes som aldrig lär kunna ledas i bevisning och som Brink med fördel hade kunnat lämna därhän. Träldomens historiska rötter förlorar sig, för nordisk del, i det töcken som utgörs av bristen på skriftliga källor om äldre järnålder. Boken hade vunnit på att Stefan Brink bitit i detta för en historiker sura äpple och accepterat det trista men ofrånkomliga faktum att vi dessvärre inte kan få svar på alla frågor.

Lunds universitet

DICK HARRISON

Dieter Strauch, *Mittelalterliches nordisches Recht bis 1500: Eine Quellenkunde*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band 73 (Berlin/New York: De Gruyter 2011). 886 s.

Medeltidsforskningen har fått ett viktigt hjälpmedel i det mäktiga verket *Mittelalterliches nordisches Recht bis 1500* med undertiteln *Eine Quellenkunde* av Dr. Dieter Strauch, pensionerad juridikprofessor vid Kölns universitet. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* från 1956–1978 har visserligen många artiklar om lagar och rättsväsen, men bidragen är ojämna och tiden har gått. Det är också svårt att genom dem få en överblick över hela fältet. Och i de nyutkomna medeltidsbanden av *Sveriges historia* (2009–2010), skrivna för en bredare läsekrets, är avsnitten om lagarna rätt summariska. Strauchs bok kan fungera som ett fylligt uppslagsverk och används lämpligen med hjälp av registren, eftersom åtskilligt behandlas på flera ställen i boken.

Det mäktiga arbetet fyller högt ställda krav. Det går från 800-talet till 1500 och behandlar inte bara de nordiska länderna med Grönland och Atlantöarna utan intressant nog också inflytandet av nordisk rätt på Irland och Isle of Man liksom i England, Normandiet och Ryssland. Efter att äldst ha varit muntligt traderade började rättskällorna, först de kanoniska och snart också de världsliga, här som på andra håll upptecknas på 1100- och 1200-talen. Författaren redogör för rättskällornas uppkomst, datering, giltighetsområde och innehållsmässiga särdrag. Utöver lagarna beaktas sagor, brev med mera. Det bygger på ett imponerande studium av källor och litteratur på relevanta språk. Till följd av bristande intresse för medeltida rättshistoria i vårt land under senare tid är det främst fråga om äldre litteratur, men författaren har också beaktat en hel del nyare skrifter, historiska och andra. Behandlingen

av de enskilda rättskällorna i text och fotnoter är synnerligen grundlig; de svenska upptar 234 sidor med 1618 fylliga fotnoter. Det mesta är väl belagt, ofta med citerade belägg, även om det i noten ifråga inte alltid hänvisas till det kanske lämpligaste stället i den använda litteraturen. Att i en kort recension anmäla detta arbete är inte lätt, inte ens om den begränsas till Sverige. Ett och annat skulle naturligtvis kunna diskuteras om utrymmet tillät, och det vore märkligt om det i en textmassa som denna inte funnes upprepningar, inkonsekvenser och sakfel.

Strauch tar inledningsvis bestämt avstånd från en äldre, främst tysk, uppfattning att landskapslagarna huvudsakligen innehåller fornnordisk rätt från förkristen tid. Men han tar lika bestämt avstånd från Elsa Sjöholms tes att våra medeltidslagar bara innehåller rättsbestämmelser från tiden då de skrevs ned, inte några äldre. Författaren belyser hur kristendomen, kyrkan och dess kanoniska rätt fick inflytande på den nordiska rätten. De tidiga Skåne- och Gutalagarna från omkring 1220 är visserligen påverkade av kanonisk rätt, men först de mot 1200-talets slut nedtecknade landskapslagarna har kyrkobalkar. Medeltidsmänniskan kom att leva under två rättssystem, ett andligt och ett världsligt.

De inledande avsnitten om Norge, Island, Danmark och Sverige (med den finska riksdelen) fram till 1200-talets slut, inbjuder till komparativa studier av kristnandet, kyrkans inflytande, kunglig lagstiftning och trädedom. Själva rättskällorna redovisas sedan mot bakgrund av de olika ländernas och områdenas historia, institutioner och samhällsförhållanden. Märkligt nog behandlas Finland, som ju med svensk lag vid sidan av viss finsk rätt var en integrerad del av det svenska riket, separat, medan Skånelandskapen korrekt tas upp under Danmark. Under vilken rätt lydde svenskarna på den estniska kusten och öarna utanför?

Att mot bakgrund av denna kompakta lärdom dra fram ytterligare fakta eller litteratur känns närmast förmätet. Den danska majestätsbrottsstadgan diskuteras, men ingenting sägs om en eventuell svensk. Historikern Erland Hjärne visar i ett par uppsatser från 1951 att det sena 1200-talets kungamakt i en rad fall tillämpat romersk majestätsbrottslagstiftning utanför den vanliga rättegångsordningen. Någon majestätsbrottsstadga finns inte kvar, men i två brev från kung Albrekts tid talas om jord som tillfallit kungen "efter lagen/ landslagen och märkliga saker". I en uppsats från 1987 (Arkivvetenskapliga studier 6) anför jag skäl för att "märkliga saker" har varit benämningen på denna senare förlorade majestätsbrottsstadga. Det handlar här om jordkonfiskation för brott, som kungen med stöd i stadgan har straffat strängare än landslagen tillät.

Två av de många medeltida lagmännen tilldrar sig särskilt intresse, nämligen Lars Ulfsson (Ama; Stengavel är obsolet) i Södermanland på 1300-talet

och Bengt Jönsson (Oxenstierna) i Uppland på 1400-talet. Båda ägde flera laghandskrifter. Den förres roll vid revisionen av Södermannalagen har, såsom Strauch noterat, fastslagits av Per-Axel Wiktorsson, men bilden av honom har senare förtydligats av mig i en biografisk uppsats i festskriften till Herman Schück 1985. Om den senare och hans insats för Kristofers landslag handlar boken *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*, utgiven av Olle Ferm och Staffan Nyström 2004.

Stockholm

BIRGITTA FRITZ

Erland Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten: en konflikt om Aristoteles, utbildning och makt* (Stockholm: Carlssons 2010). 431 s.

Vid min läsning av Erland Sellbergs bok om en akademisk konflikt från 1610-talet, är det två klassiska svenska avhandlingar som gör sig påmind. Den ena är Nils Runebys *Monarchia mixta: maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden* från 1962. Den andra är Ingun Montgomerys *Värjostånd och lärostånd: religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakten och prästerskapet i Sverige 1593–1608* från 1972. Anledningarna är flera.

De båda avhandlingarna överlappar Sellbergs studie kronologiskt och behandlar liknande teman om idédebatt och maktkamp i Sverige under tidigmodern tid. Liksom Sellberg rör de sig i det konfliktfyllda spänningsfältet mellan olika maktgrupperingar i det tidiga 1600-talets samhälle – kungamakten, rådsaristokratin, adeln och prästerskapet. Men de tre författarna delar också en ambition att gå utanför ramarna för sina respektive discipliner. Medan Runeby försökte överbygga skiljelinjen mellan historia och idéhistoria, anmärkte Montgomery med uppenbar lättnad att de traditionella uppdelningarna mellan teologi och historia börjat överges. Sellberg tar ambitionen ytterligare ett steg. Utan att överge det idé- eller filosofihistoriska problemområdet, visar han hur ett tvärvetenskapligt angreppssätt kan fördjupa vår förståelse, inte bara av en akademisk konflikt som för eftervärlden kan te sig obskyr och obetydlig, utan av hela den lärda miljön och dess politiska, sociala och kulturella villkor i 1600-talets samhälle.

På ett plan rörde striden mellan Strängnäs-biskopen Laurentius Paulinus Gothus och etikprofessorn Jonas Magni i Uppsala frågan om den världsliga filosofins inflytande över tron och de religiösa dogmerna. I bakgrunden fanns en lång tradition av kritik, riktad mot skolastiken och den aristoteliska filosofin, en kritik som kom att få sin främsta uttolkare i den franske

humanisten Petrus Ramus (1515–1572). Paulinus återkom ofta till Ramus i sina svavelosande lärostycken, riktade mot Jonas Magni och dennes bruk av den ”förbannade äregirige och skalkaktige hedningen” Aristoteles i undervisningen.¹ Magnis argumentation var något fattigare på invektiv men inte mindre skarp, när han i flera disputationer försvarade tillämpningen av Aristoteles inom den kristna etiken med argumentet att den gudomliga lagen hade lagts ner i alla människors hjärtan, även hos hedningarna.

Som Sellberg visar handlade denna konflikt varken om två oförenliga filosofiska system eller om motsättningar mellan ramisten Paulinus och aristotelikern Magni. De olika debattinläggen ska snarare betraktas i ljuset av den konflikt mellan kungamakt och prästerskap som hade satt sin prägel på utbildningsväsendet sedan Uppsala universitet återinrättades på 1590-talet – och ännu längre tillbaka än så.

Paulinus hörde till de kretsar som i första hand betraktade universitetet som en kyrklig angelägenhet, och som ett bålverk för den rena evangeliska bekännelsen i enlighet med Uppsala mötes beslut. Mot dessa stod en kungamakt som eftersträvade kontroll över utbildningen i riket, delvis för att tillgodose den växande statsapparats behov av utbildat folk, men också för att stärka kontrollen över kyrkan och dess lära. Paulinus hade själv sett hur det världsliga inflytandet över akademien ökade, och hur nyinrättade professurer motverkade teologins dominerande ställning. Magnis lärostol var just en sådan professur, och för Paulinus blev därmed angreppet på den aristoteliska etiken och anammandet av Ramus en viktig principfråga i kampen mot ett förvärldsligande av akademien. Långt ifrån bilden av den ”folkskol-lärartyp av monumentalt format”, som ”med misstro och förakt betraktade varje självständigt filosofiskt tänkande” för att tala med Sten Lindroth,² framstår Paulinus hos Sellberg som en agitator, som valde olika retoriska strategier utifrån vad debatten krävde. Bruket av Ramus och attackerna mot den världsliga filosofin var inte nödvändigtvis utslag av Paulinus personliga övertygelse, utan utgick i hög grad från hans egna och motståndarens givna positioner.

Få svenska forskare kan mäta sig med Sellberg när det gäller att uttolka 1500- och 1600-talens lärda kultur med dess språkbruk, genrer och retoriska traditioner. Bara genomgången av källmaterialet – hundratals sidor akademiskt latin – är en prestation i sig. Samtidigt är det den tvärvetenskapliga ansatsen och kontextualiseringen av källmaterialet som är bokens största styrka. Sellberg visar övertygande på kopplingen mellan Paulinus och

1. Laurentius Paulinus Gothus, *Etica Christiana pars prima, de ratione bene vivendi. Theatrum: Catechismi förste deel, om Gvdz lagh, Eller christeligt leffvernes rettesnöre*, Stockholm 1617 s. 180.

2. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria 2: Stormaktstiden*, Stockholm 1975 s. 98, 134.

Magnis skrifter och den pågående konflikten mellan stat och kyrka, samtidigt som han lyckas med konststycket att göra Paulinus grova och ibland inkonsekventa argumentation begriplig.

Möjligen kan man invända att Sellberg börjar i fel ända. Den framväxande staten spelade onekligen en viktig roll för den fortgående konflikten mellan kungamakt och prästerskap. Men frågan är om den djuplodande teoretiska diskussion om den tidigmoderna statens utveckling som inleder boken verkligen är nödvändig för analysen. Snarare tenderar den att göra framställningen onödigt framtung. Ett väl valt exempel från källmaterialet hade förmodligen fungerat bättre som ingång till det studerade problemet. Men detta är bara en randanmärkning på en spränglärdd och viktig bok om den maktkamp som präglade också den akademiska världen i spåren av 1600-talets politiska och sociala förändringar.

Malmö högskola

MARTIN KJELLGREN

Göran Norrby, *Ordnade eliter: organiseringen av Nordens statsbärande skikt 1660–1920*, (Stockholm: Atlantis, 2011). 320 s.

Att använda sig av nationalstatsbegreppet i historiska framställningar kan innebära ett vetenskapligt risktagande. I synnerhet om det brukas för fel tidsperiod och/eller använts oreflekterat. Göran Norrby är en av de historiker som inte bara vågar ta det stora greppet på historien, utan också förstår att använda nationalstatsbegreppet på rätt sätt, det vill säga termen fångar in både en specifik tidsepok och teorier om den historiska statens utveckling och föränderliga innehåll. Det dröjde länge innan de nordiska länderna blev nationalstater: utvecklingen skedde successivt, tog lång tid och var inte slutförd förrän på 1800-talet. Forskaren bör därför använda sig av andra termer än nationalstatens för tiden före 1800-talet; äldrehistoriker talar om konglomeratstater under förmodern tid. En konglomeratstat bestod av mer eller mindre fria territorier och/eller kärnområden vilka styrdes uppifrån av en stark centralmakt assisterad av en maktbärande elit, huvudsakligen adel.

Hur Sverige lämnade vikingatidens och den äldre medeltidens bygdekungarrike och blev en konglomeratstat, som på 1800-talet omvandlades till en nationalstat, har kartlagts och diskuterats av bland andra forskare som Mats Hallenberg, Jan Glete och Harald Gustafsson. Forskningen om den så kallade "nation building", på svenska statsbildningsprocessen, har sedan minst ett decennium tillbaka lämnat grundforskningens nivå för att istället syssla med de stora synteserna. Mycket är alltså gjort men där finns uppen-

barligen flera aspekter kvar att belysa. Ett sådant dunkelt område utgör den betydelse som den statsbärande eliten hade i omvandlingen i Norden. Göran Norrbys bok fyller en viktig forskningslucka i två avseenden. För det första genom att han fokuserar på den statsbärande eliten. För det andra genom att hans övergripande mål är att jämföra utvecklingen mellan de nordiska länderna. Det ska sägas med en gång att han lyckas väl med båda föresatserna.

Studien har således två "konvergerande fokus", som Göran Norrby själv formulerat det. Det ena utgör en jämförande analys av hur maktstrukturerna utformades och förändrades inom de nordiska staterna under perioden 1660–1920. Den andra utgörs av statens roll i formeringen och hur ordnandet och kontrollerandet av makteliten såg ut inom respektive nordiskt land. Eftersom studien handlar om att komparera statsförändring över tid har det primärt varit frågan om att göra litteraturstudier, ej att gå igenom historiskt källmaterial. Det handlar om synteser.

Göran Norrby tes är att det på 1600-talet växte fram en nyordning i de nordiska länderna som innebar att de statsbärande eliterna fick nya uppdrag. Centralmakten stärkte sitt grepp över landet och över sina eliter. Centralmaktens viktigaste styrmedel av sina eliter var adlande, rangskolor och, från 1700-talet och framåt, ordensväsende. Tack vare omförhandlingen av de statsbärande eliternas samhällsuppdrag och centralmaktens förbättrade styrmedel över sina ibland bångstyriga och självsvåldiga eliter, lyckades kung och krona ta kontrollen över statens finanser. Det var en central åtgärd som var av största vikt under de stora krigens tidevarv.

Historien om den statsbärande eliten och staten i Norden handlar mycket om adel. Det är en av Göran Norrbys poänger. I Norden på 1600-talet var rikselit närmast synonymt med adel. I Danmark rådde sedan 1500-talet det så kallade adelsväldet. Höjdpunkten i båda länderna var omkring 1650. I Norge däremot innebar 1500-talets reformation en "dödsstöt" för norsk statsbärande adel eftersom det varit biskoparna som dominerat riksrådet. Här finns ingen möjlighet att i detalj gå in på alla de intressanta sakuppgifter och historiska problem som uppstod i de starka maktstaternas tidevarv och som kommer fram vid en jämförelse mellan de nordiska länderna, bara ett exempel kan nämnas. En stor del av den svenska adeln på 1600-talet och i 1700-talets början var nyadel och invandrad adel och det hade kung, krona och elit inga problem med. I Danmark däremot var utländsk adel, så kallad "fremmed adel", ett växande problem för den inhemska adeln, som kände sig marginaliserad. I synnerhet hade tysk adel fått ett oproportionerligt stort inflytande, påpekar Göran Norrby, "såväl kvantitativt som ekonomiskt och politiskt". Alltså: Det som fungerade väl i ett land, gjorde det inte nödvändigtvis i ett annat.

En annan slutsats man kan dra av Göran Norrbys intressanta studie och

viktiga syntes är att adeln, åtminstone i Sverige, varit osedvanligt skicklig på att anpassa sig. Större delen av tiden har den dominerats av nyadel, men de gamla eliterna fann alltid nya sätt att vidmakthålla sitt inflytande i makteliten, och därmed också hålla kvar sitt grepp om centralmakten. Det greppet behöll man länge, långt in på 1800-talet, men då hade man lämnat konglomeratstaten bakom sig.

Stockholms universitet

BO ERIKSSON

Heiko Droste (red.), *Connecting the Baltic area: the Swedish postal system in the seventeenth century* (Huddinge: Södertörns högskola 2011). 227 s.

Det svenska postväsendet har sedan dess grundande på 1630-talet genomgått otaliga förändringar till följd av skiftande politiska, sociala och tekniska omständigheter. I denna volym, som har redigerats av Heiko Droste, presenterar sex forskare med anknytning till det fyraåriga forskningsprojektet om 1600- och det tidiga 1700-talets svenska postsystem sina huvudsakliga resultat. I antologins inledning diskuteras den kommunikationsrevolution som började under 1600-talet och som innefattade ökade möjligheter att skicka brev och att sprida nyheter. Revolutionen innebar att fler kunde ta del av skriftlig information, men också att informationsflödena blev snabbare och pålitligare. Utvecklingen påverkade dels de europeiska staternas förmåga att administrera sina territorier, dels den europeiska långväga handels funktionssätt och räckvidd. Med andra ord fick kommunikationsrevolutionen avgörande ekonomiska och politiska konsekvenser. Antologins syfte är att analysera hur denna övergripande process, som postens grundande var en central del av, influerade det svenska riket under 1600- och början av 1700-talet.

Författarna tar avstamp i en äldre forskningstradition som har fokuserat på framväxten av det svenska postväsendet under 1600-talet i ett nationellt och organisatoriskt perspektiv. De menar att dessa resultat till stor del håller empiriskt, men att det krävs nya utgångspunkter för att bredda förståelsen av postens roll i samhället och för att visa på de möjligheter som denna forskningsinriktning har när det gäller att komma åt mer generella frågor om 1600-talets samhälle. Trots denna uttalade ambition att röra sig bortom den rent organisatoriska berättelsen om posten återkommer den dock i flera bidrag. I antologin finns det således en rad, i bland överflödiga, upprepningar om viktiga organisatoriska förändringar. Med andra ord är det inte bara i Magnus Linnarssons bidrag, vilket beskriver den övergripande strukturella

utvecklingen från 1600 till 1721, som behandlar postorganisationen och dess förändringar över tid. I Linnarssons artikel, som främst sammanfattar tidigare forskning, visas hur organisationen följde mer generella administrativa trender i den svenska 1600-talsstaten. Följaktligen sammanföll etableringen av postsystemet i tid med sjösättningen av den nya länsförvaltningen under 1630- och 1640-talet. Vidare ledde kronans finansiella problem under andra hälften av 1600-talet till att ledande adelsmän tilldelades ansvar över postens ledning som en typ av förläning. Denna utveckling bröts sedan i och med införandet av det karolinska enväldet då staten stärkte den centrala kontrollen över postväsendet liksom all annan förvaltning.

Det karolinska enväldets försök att stärka statens inflytande över rikets olika delar innebar bland annat att ämbetsmän i rikets centralförvaltning skickades ut på inspektionsresor. Enn Kung belyser i sitt bidrag hur postsystemet i Estland och Livland undersöktes på 1680-talet. Inspektören Johan Lange var utsänd av kanslikollegium i Stockholm för att rapportera om postens intäkter i de östra provinserna och för att föreslå åtgärder som kunde leda till att posten där omorganiserades i linje med det svenska postsystemet i andra delar av riket. Han undersökte hur postrutternas fungerade och vilka problem som existerade. Enligt Kung visade det sig svårt för kanslikollegium att genomföra några drastiska omdaningar av det baltiska postsystemet. Den största vinsten med inspektionen blev istället att kanslikollegium fick viktig information om situationen i Baltikum.

I Örjan Simonsons intressanta bidrag analyseras hur snabbt posten egentligen transporterades inom det svenska postsystemet under 1600-talet. Studien koncentrerar sig på tidsskillnader mellan olika land- och sjövägar samt vilka konsekvenser dessa fick för kommunikationerna inom det svenska riket. Många av posttransporterna skedde landvägen, vilket var pålitligare i tidshänseende än de mer osäkra sjövägarna. Sjövägarna var också i regel dyrare. Trots försöken att förbättra kommunikationerna inom det svenska riket med införandet av fler postavgångar var de långsammare och mindre frekventa än i till exempel Brandenburg eller Frankrike. Därmed existerade det ett informationsflödesproblem inom det svenska riket, vilket framförallt fick följderna för kontakterna mellan Stockholm och de baltiska provinserna. Förbindelserna med de tyska provinserna och andra delar av norra Europa var däremot bättre, eftersom det var fler intressenter som önskade fungerande kommunikationer och som sålunda delade på kostnaderna. Enligt Simonson var det den svaga ekonomiska integrationen mellan Baltikum och Svealand – vilket i posttermer betydde relativt få handelsmän som skickade brev – som gjorde det olönsamt att förbättra kommunikationerna över Östersjön. Tesen är intressant, men den hade stärkts ytterligare om författaren hade inkluderat statistik rörande exempelvis handeln mellan Stockholm

och Riga i analysen.

Ett annat intressant bidrag är Heiko Drostes. Han inriktar sig på postmästarna och vad de kan säga oss om hur postorganisationen och i förlängningen hur den karolinska ämbetsstaten fungerade i praktiken. Till skillnad från tidigare forskning, som främst har sett på postmästarna som kronans ämbetsmän i en allt mer byråkratiserad organisation, lyfter Droste på ett förtjänstfullt sätt fram deras egna drivkrafter och den i många stycken ganska komplexa sociala struktur de ingick i. Han tar sin utgångspunkt i frågan varför så många var intresserade av att bli postmästare trots att lönen från staten var så dålig. Därefter diskuteras ett antal möjliga förklaringar och flera avfärdas innan han framhåller betydelsen av olika sidoinkomster i form av krediter och avgifter, men också den sociala innebörden – i relation till den egna familjen, lokalsamhället och centralmakten – av att vara en statlig ämbetsman. Argumenteringen är övertygande trots att tillgången på källor som belyser dessa förhållanden är begränsad.

Antologins två sista bidrag handlar till stor del om kläder. Marianne Larsson undersöker den klädedräkt och de symboler som olika postanställda använde sig av i det dagliga arbetet. Hon är även intresserad av hur dessa materiella ting påverkade de personer som bar dem. Analysen baseras främst på tryckta förordningar och tidigare forskning, vilket gör det svårt att uttala sig om hur kläderna och symbolerna uppfattades. Kekke Stadin analyserar i sin tur hur posten användes av de övre skikten i det svenska samhället för att få regelbunden information om det rådande modet i till exempel Paris. Hon visar att de utökade kommunikationsmöjligheterna påverkade adelns konsumtionsval. Antalet fall som presenteras är emellertid mycket begränsat. Här hade man med fördel kunnat bredda undersökningen och gjort betydligt mer av de intressanta kopplingarna mellan förbättrade kommunikationer och skapandet av en kosmopolitisk europeisk adelskultur under 1600-talet.

Sammanfattningsvis presenteras nya resultat om den svenska 1600-talsstaten i denna volym. Framförallt Simonsons och Drostes bidrag ger inblickar i hur kommunikationen fungerade inom riket samt ämbetsmännens villkor och drivkrafter. Den starka fokuseringen på själva postorganisationen gör dock att flera intressanta frågor som nämns i inledningen rörande kommunikationsrevolutionen och dess följder för staten och invånarna inte riktigt följs upp i de enskilda bidragen.

Uppsala universitet

PATRIK WINTON

Michael H. Lindgren, *Christopher Polhems testamente: berättelsen om ingenjören, entreprenören och pedagogen som ville förändra Sverige* (Stockholm: Innovationshistoria Förlag och Nielsen & Norén Förlag 2011). 301 s.

Hösten 1746 betalade en man 42 000 daler kopparmynt för det så kallade Daurerska huset i kvarteret Rosendal på Södermalm i Stockholm. I samma hus hade Carl Michael Bellman fötts bara sex år tidigare; mannen som köpte huset var en av sin samtids verkligt upphöjda personer – han var uppfinnare och entreprenör, hade blivit kommandör av Nordstjärneorden och höll just på att bygga om Stockholms gamla slitna sluss från drottning Kristinas tid. Men han hade inte fått någonting i livet serverat på silverfat. I stället hade han börjat sin bana som utfattig och byggt sin rikedom och sitt liv genom arbetsamhet och talang.

Mannen var den då 85-årige Christopher Polhem, som fortfarande var febrilt verksam med ständigt nya idéer och uppfinningar. Trots att han föräbadade den industriella revolutionen, som vid denna tid inte hade tagit fart vare sig i Sverige eller i resten av Europa, är han idag i stort sett okänd.

Fil. dr Michael H. Lindgren, disputerad vid Tema Teknik och Social förändring i Linköping och numera verksam vid Tekniska muséet, har länge intresserat sig för Christopher Polhem. När Lindgren ger sig i kast med hela Polhems liv riktar han framför allt sökarmotivet mot dennes verksamhet som tekniker och entreprenör. Vi får följa Polhem från det han föds, enligt hans egna anteckningar den 18 december 1661 i Visby, fram till hans sista dagar på Södermalm sommaren 1751.

Fadern var tysk industriman och modern borgardotter från Vadstena, men familjen kom på obestånd och flyttade till Tingstäde på norra Gotland. När fadern avled tidigt och släkten inte ville eller kunde ta hand om Polhem, sökte han tjänst på fastlandet. Genom envishet fick han studera, men vägen till Uppsala var lång och krävde att han först visade sin duglighet. Som prov fick han reparera det gamla urverket i domkyrkan; han visade sig skicklig i mekaniken, men när det gällde den bokliga bildningen lyckades han aldrig ta igen det han inte fått i sin ungdom. Han lärde sig aldrig latin och stavade ytterst fritt, något som dock inte hindrade honom från att ständigt skriva.

Efter en utrikesresa slog han sig ihop med kapitalisten Gabriel Stierncrona. Tillsammans grundade de år 1700 manufakturen Stjärnsund i Dalarna. Platsen valdes med tanke på den goda tillgången på strömmande vatten och närheten till landsvägen ner till hamnstaden Gävle. Här kunde Polhem få fritt utlopp för sin kreativitet. Han uppfann en rad produkter som kunde tillverkas i stora upplagor – detta mer än 60 år innan liknande tankar gav upphov till Spinning Jenny i England. Vattenkraften användes för att driva manufakturen och där producerades delarna för montering, alltifrån små lås

till stora urverk, exakta och färdiga för montering.

Den svenska kronan hade då redan länge stöttat Polhems verksamhet. Sina första betydande uppfinningar hade han gjort inom bergsnäringen, när han konstruerade så kallade stånggångar för kraftöverföring över långa avstånd. Karl XI hade försett Polhem med en fast lön för att ge honom ekonomisk möjlighet att utveckla nya uppfinningar och lönsamma lösningar. Också Karl XII stöttade Polhems verksamhet. Kungen blev så imponerad av Stjärnsunds produktion att han från sitt besök i Lund, då han passade på att träffa Polhem, föredrog att äta på tallrikar tillverkade av den svenska manufakturen. Trots Polhems driftighet var det kungliga stödet en förutsättning för att han skulle kunna komma så långt som han gjorde med sina tekniska uppfinningar.

Polhems främsta intresse var under hela hans liv mekaniken. Lindgren visar hur han närt detta ända sedan barnsben, och Polhem ville gärna förmedla sin glädje inför detta till kommande generationer. Så konstruerade han exempelvis ett mekaniskt alfabet, där varje rörelse identifierades som en bokstav, allt för att de enklare skulle kunna urskiljas och memoreras av tilltänkta elever. Särskilt i sådana fall blir Lindgrens egen håg för mekaniken tydlig, och han förmår väcka den till liv hos läsaren.

Överhuvudtaget är bokens styrka den väldiga kunskap som Lindgren besitter när det gäller teknikhistoria. Han kan sätta in utvecklingen i sitt sammanhang och genom att han så väl känner Polhems mekanik kan han inte bara beskriva hur den fungerade utan också avgöra hur betydelsefulla och unika hans uppfinningar var. Flera av Polhems konstruktioner, framför allt hans välkända Polhemslås, men också hans urverk, var utmärkta utifrån den teknik och den precision som de uppvisar. Boken är rikt illustrerad med Polhems uppfinningar och konstruktioner – många av dem återges som modeller, i original eller konstruerade av Polhems efterföljare.

Att Lindgren väljer att beskriva utvecklingen under den intressanta förhistorien till industriella revolutionen genom biografigenren känns uppfriskande. Enda plumpen är de ofta långa citaten som flyter ur Polhems egen penna. Med fördel borde de ha moderniserats och i vissa fall rentav strykas ner en aning, allt för att tempot i berättelsen inte ska stanna av. För alla med intresse av person- och teknikhistoria är boken oundgänglig, och dessutom vetter den mot en spännande typ av källmaterial som historievetenskapen på många plan skulle må bra av att uppmärksamma mer än i dagsläget – nämligen det materiella. Som historiker van vid enbart skriftligt källmaterial, kan man inte annat än glädjas över att Lindgren lika gärna analyserar Polhems mekaniska konstruktioner som dennes självbiografi för att skriva svensk teknikhistoria.

Krister Wahlbäck, *Jättens andedräkt: Finlandsfrågan i svensk politik 1809–2009* (Stockholm: Atlantis 2011). 445 s.

Wahlbäck, en av de främsta kännarna av modern svensk utrikespolitisk historia, har publicerat flera standardverk rörande de svensk–finländska politiska relationerna. I *Jättens andedräkt* sammanfattar han sina arbeten.

Framställningen inleds med fredsfördraget med Ryssland 1809 som beseglade den svensk–finländska separationen, och som ledde till att en tredjedel av Sverige hamnade inom den ryska maktsfären. Finland hade då varit en del av Sverige i mer än 600 år. Sverige saknade kapacitet att revanschera sig mot fienden Ryssland. Ledarskapet var svagt och saknade stöd hos ledande politiker och militärer. Sökandet efter en regent som kunde återupprätta Storsverige inleddes. Bernadotte, Carl Johan, som i praktiken blev landets regent år 1810, såg emellertid Finland som förlorat och avfärdade planerna på ett återtagande av landet. Istället förhandlade Carl Johan fram en överenskommelse med Norge om att gå i union med Sverige, med ryskt bifall. Enligt Wahlbäck medförde denna kompensation för förlusten av Finland fördelar: unionen gav Sverige en stabilare säkerhetspolitisk ställning med Finland som en buffertzonen mot Ryssland och Norge som en brygga mot England, och den skänkte prestige nog för att hålla revanschisterna i schack. Carl-Johan lade grunden för en ny utrikespolitik som den traditionella neutralitetspolitiken kom att böttna i.

Även i ett finländskt perspektiv medförde brytningen fördelar, menar Wahlbäck. Tsaren medgav Finland viss självständighet och möjlighet att utveckla en nationell identitet, även om tsarens inflytande skärptes mot slutet av seklet. Den finländska ekonomin utvecklades också, och de ekonomiska förbindelserna med Sverige behölls. Finlands självständighet stöddes i Sverige men den förutsatte en försiktig balanspolitik för att undvika att provocera stormakterna, och de finländsk–svenska relationerna var knappast harmoniska.

Under andra världskriget närmade sig Sverige och Finland varandra, om än under diskretion, dels genom att Sverige var Finlands skyddsmakt i Sovjetunionen, dels för att Sverige höll med krediter, levererade bränslen och krigsmateriel till Finland efter det att landet anfallits av ryssarna 1939. I det mer öppna agiterades det för Finlands sak, det startades insamlingar och närmare 13 000 svenskar anmälde sig till frivilligkåren. Finlands sak var uppenbarligen många svenskers. Men den svenska regeringen hade att ta hänsyn till att även Sverige hade ett överlevnadsproblem, visar Wahlbäck. Den finländska frågan hamnade högt på stormakternas dagordning och den riskerade att förvandla Skandinavien till en krigsskådeplats, och det var det osannolikt att Finland skulle kunna stå emot trycket från Sovjetunionen i

längden. Sverige riskerade i så fall att förlora Finland som buffert mot Sovjetunionen. Sveriges agerande under andra världskriget ska delvis förstås mot denna bakgrund.

Efterkrigsåren präglades av fortsatt balansgång mellan stormakterna, och ett försiktigt stöd för ett självständigt Finland. Finland navigerade varsamt, med Kekkonen vid rodret. I litteraturen har denne kritiserats för både undfallenhet gentemot Moskva och en maktfullkomlig ledarstil då inrikespolitiska konflikter lugnats. Kapitlen rörande efterkrigsåren är bokens starkaste.

Svensk och finländsk neutralitet, vilket i det förstnämnda var ett medel och i det sistnämnda ett ryskt krav, skapade utrymme att hantera relationerna med stormakterna. Det finländsk-ryska utbytet utvecklades och ett visst ömsesidigt ekonomiskt beroende uppstod. Även om de svensk-finländska relationerna ibland stördes av viss friktion så fanns i mångt en samsyn på hur stödet för den finländska självständigheten bäst kunde ges. Trots allvaret hamnade frågor om investeringar, kärnkraftsutveckling och migration på den svensk-finländska dagordningen. Till de mer strategiska hörde de nordiska ländernas försök att bilda Nordek år 1970, som skulle ha stärkt de nordiska ländernas ställning och möjliggjort ett närmande till EEC. Finland hade graviterat bort från Sovjetunionen mot Västeuropa, och i Moskva satte man sig självfallet på tvären, varför Nordek skrindades. Det fanns ingen anledning att provocera en reaktion lik den i till exempel Tjeckoslovakien.

Först i samband med Sovjetunionens kollaps kunde länderna orientera sig mot Västeuropa och en ny ekonomisk och säkerhetspolitisk plattform. I den processen har Finland varit mer beslutsamt och gjort annorlunda prioriteringar än Sverige. I Sverige valde man exempelvis att rusta ned medan Finlands militära kapacitet har bibehållits. Finland verkar således förbli en svensk buffert gentemot Ryssland.

Wahlbäck levererar en initierad och övertygande realpolitisk historia. Konsekvenser av olika politiska vägval och en hel del kontrafaktiska resonemang skänker djup och innebörd åt analyserna, och de framförs på ett tillgängligt sätt. Framför allt finländsk forskning används på ett bra sätt. En del slutsatser är djärva och kommer att provocera fortsatt forskning.

Analyserna hade troligen vunnit på om Sveriges utrikesekonomiska förhållanden hade inkorporerats, vilket Wahlbäck också tillstår. Kartor, fotografier och målningar etcetera hade emellertid bidragit till en snyggare produkt. En annan möjlig kritisk synpunkt är att det hade varit intressant om Wahlbäck hade kopplat sina fynd till den mer teoretiskt orienterade litteraturen, men det hade varit att be Wahlbäck om en annan bok.

Kimmo Grönlund (red.), *Språk och politisk mobilisering: finlandssvenskar i publikdemokrati* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2011) 236 s.

Maria Sjöberg & Birgitta Svensson (red.), *Svenskfinska relationer: språk, identitet och nationalitet efter 1809* (Stockholm: Nordiska museets förlag 2011) 182 s.

Utan kunskap om det förflutna är det svårt att förstå nutidens problem, och dessa två antologier med finländsk anknytning kan därför fungera kompletterande för en rikssvensk publik. Svenska litteratursällskapet i Finland har stöttat de forskningsprogram vars resultat böckerna presenterar. *Språk och politisk mobilisering* är slutrapporten för projektet "Svensk politik i Finland – beteende, opinion, framtid". *Svenskfinska relationer* följer i kölvattnet av ett annat SLS-initierat forskningsprogram, "Svenskt i Finland – finskt i Sverige". *Svenskfinska relationer* kan fungera som en viktig påminnelse att det som kallas svenskt i Finland omfattar mycket mer än finlandssvenskheten, medan *Språk och politisk mobilisering* fokuserar specifikt på svensktalande befolkningsgruppers politiska beteende i Finland.

Historiesynen i *Språk och politisk mobilisering* präglas av en avgörande förändring i det politiska livet, en brytningspunkt mellan gammalt och nytt i det nära förflutna. Det nya politiska deltagandet, den så kallade publikdemokratin, uttrycks genom mediekonsumtion och individuellt engagemang för enskilda sakfrågor i stället för parti- och föreningsverksamhet, och beskrivs som typiskt i synnerhet för huvudstadsregionen. Frågan är dock om deltagande i det offentliga samtalet verkligen ökar bara för att möjligheterna att delta har blivit fler. Bland de finsktalande har Sannfinländarna dramatiskt ökat sin popularitet under senare år, trots rötterna i det agrarpopulistiska Finlands landsbygdsparti som enligt Statsvetaren Bernard Manins modell verkar som en fläkt av svunna tider. Rollen som antielitistiskt protestparti axlas fortfarande lättast av ett parti som förespråkar kollektiv identifikation framför individuell valfrihet.

De svensktalande har inte heller övergett sin identitet med modersmålet i centrum. Lundaforskaren Åsa Bengtsson visar att finlandssvenskarna historiskt sett har tryggt sina politiska intressen på ett exceptionellt framgångsrikt sätt, sett i ett internationellt perspektiv. Redaktören Kimmo Grönlund och flera andra skribenter belyser de historiska och kulturella särdragen inom den brokiga skaran av regioner som av identitetspolitiska skäl buntats ihop till det som brukar kallas Svenskfinland som reaktion mot den framväxande finska språknationalismen under senare delen av 1800-talet. Åland, till exempel, är av geografiska och historiska skäl mer orienterat mot Sverige. Väljarbeteendet hos unga ålänningar är lika passivt som hos

finsktalande väljare, vilket skiljer dem från övriga svensktalande grupper i Finland. Österbotten är en annan särpräglad region där stränga tolkningar av den kristna tron fortfarande kan ha avgörande betydelse för politiska ställningstaganden. Trots att begreppet finlandssvensk i dag är fast etablerat och uppfattas som en etnonym, omfattar den alltså grupper med delvis motstridiga intressen och historisk bakgrund.

Medan den finländska antologin lyfter fram förändring och uppbrott från gamla modeller som det stora temat, tar samproduktionen *Svenskt i Finland – finskt i Sverige* oss tillbaka i tiden från och med det som man i Sverige ofta dramatiskt kallar rikssprängningen 1809. Föreställning om en historisk brytningspunkt är förstas inte heller frånvarande här. Mikael Alm kallar 1809 revolutionsåret för att åskådliggöra de förändringar som skakade Sverige som stat efter förlusten av Finland. Mycket utrymme ges åt de historiska minoriteter som på båda sidor om Bottenhavet minner om att gränsen på sin tid drogs enligt storpolitiska intressen. Matti Similä ger upplysande exempel på den asymmetriska relationen mellan Finland och Sverige ur skolböckernas historieskrivning: "I Sverige handlar den stora berättelsen om modernisering och demokratisering, i Finland om nationsbyggnadsprocessen." (s. 101) Kontinuiteter finns förstas också, och förändringar sker snarare över en lång tidsperiod än dramatiskt och abrupt. Skillnaderna och likheterna i ländernas minoritetspolitik är också betydelsefulla – medan finlandssvenskarna fortfarande har betydligt bättre garantier för sina språkliga rättigheter än sverigefinnarna, och till och med representeras av ett politiskt parti med gamla anor, har varken Sverige eller Finland erkänt samernas status som ursprungsbefolkning enligt ILO-fördraget nr 169, som Charles Westin påpekar.

Kontinuiteter kan också överbetonas för att släta över traumatiska händelser eller överbygga faktiska skillnader. Mycket av den nostalgiskimrande ödesgemenskapslitteratur som gavs ut i Sverige under högtidlighållandet av 1809 års minne ägnar sig åt det senare.¹ Torkel Jansson argumenterar i *Svenskt i Finland – finskt i Sverige* att Finland och Sverige på ett avgörande sätt aldrig skildes åt, åtminstone på det juridiska och administrativa planet. Jansson lyfter fram den avgörande betydelse som 1734 års lag haft för Finlands autonoma ställning i det ryska imperiet. En mer publikfriande iakttagelse är att en verkligt trogen översättning av Emil i Lönneberga endast kan göras till finska, eftersom den vuxne Emil blir ordförande i kommunalnämnden. Denna tjänst finns endast i Sverige och Finland. Jansson förbiser en minst lika intressant detalj: Emil Svensson måste döpas om till Eemeli Nieminen, "Lillnäs". Det finns förstas historiska skäl till namnens asymmetri, inte

1. Torkel Jansson, *Rikssprängningen som kom av sig: finsk-svenska gemenskaper efter 1809* (Stockholm 2009).

minst förfinskningsskampanjerna mot slutet av 1800-talet, då tusentals finländare demonstrerade sitt ställningstagande i språkstriden genom val av efternamn. Jansson har förstås rätt i att den finskspråkiga finskheten är en modern konstruktion. Fennomanerna tvingades ta ställning till denna anklagelse emedan de ofta övergav sitt svenska modersmål för att skapa ett officiellt finskt språk och finsknationella normer och ritualer. Max Engman svarar i antologins sista artikel att det är anakronistiskt att förkasta den fennomanska omskrivningen av historien som propaganda. Borde Finlands elit ha hållit sig till en lika konstruerad föreställning om ödesgemenskap med Sverige, när dess huvudsakliga mål var fredligt samhällsbygge? Engman skiljer mellan politiskt och vetenskapligt historiebbruk med en realism som respekterar aktörernas handlingsutrymme i det förflutna. En vers av Alf Henrikson står som motto för hans bok om finska officerer och tjänstemän som gjorde karriär i Ryssland, *Lejonet och dubbelörnen* (Stockholm 2000): "Kring halva jorden på kejsarens bud fick de rida och segla och slåss", medan de rikssvenska kollegerna "trodde att de trånade hem till oss" (*Svenskfinska relationer* s. 145).

Den mest nostalgiska 1809-litteraturen producerades av engagerade eldsjälur som ville upplysa Sveriges befolkning om landets bortglömda historia, även om resultatet inte alltid var vetenskapligt lyckat.² Engmans engagerade skildring av det Finland som började byggas 1809 påminner om det nationellt inbundna perspektivets torftighet. Redan på 1700-talet handlade de finska städerna med både Stockholm och Sankt Petersburg, något som inte förändrades efter 1809. För svenskar och finländare uppvuxna under kalla kriget kan det vara svårt att föreställa sig att Ryssland inte upplevdes som en existentiell fiende utan som en möjlighet. Befriad från revanschistiska ambitioner fungerade Sverige som stabil handelspartner och tillflyktsort för oliktankare av alla politiska kulörer. Svenskans ställning som förvaltnings-språk i Finland förblev stark under nästan hela 1800-talet eftersom en helt egen administrativ apparat fick byggas upp. Engman noterar att de svenska avlagringarna i finsk kultur och den finska synen på svenskt och Sverige tills vidare utforskats relativt lite. I min egen forskning har jag funnit att åtminstone föreställningen om en finsk nationalkaraktär är inspirerad av myten om den fria svenska odalbonden, men den formulerades också i dialog med nya svenska självbilder under 1900-talet. Det som är svenskt i Finland i dag uppfattas inte nödvändigtvis längre som svenskt i Sverige. Detta gäller språket lika mycket som politiska, kulturella och sociala fenomen, även om det förekommit ömsesidig korsbefruktning.

2. Se t. ex. Birgitta Kurtén-Lindberg, *"Detta folk av barbarer och skorpioner"* (Stockholm 2008). Boken reproducerar den ungfennomanska historieskrivningen om ett Finland under "två olika främlingsvälden".

Jansson medger själv att 1734 års lag bevarades i Finland på ett helt annat sätt än i Sverige. Frågan är då vad det som Jansson kallar svenskhet egentligen representerade – betydde finländarnas lagtrogenhet, rentav dyrkan av grundlagen, att de blev mer svenska än rikssvenskarna själva under århundradena efter 1809? Jansson citerar med gillande Harald Hjärne som på sitt besök i Finland under det blodiga året 1918 hävdade att det nu fanns ”två Sverige” - och valde att bortse från den djupa medborgerliga förtroendekris, det söndertrasande inbördeskriget samt efterspel, som landet faktiskt led under (s. 48). Engman själv har minst lika många anekdoter på lager som visar att det i själva verket var Sverige som tog en unik omväg efter 1809. Jämför bara firandet av nationella högtider – Finlands självständighetsdag har en helt annan symbolisk betydelse och rituell tradition än sjätte juni i Sverige. Kanske kan mer kunskap om Finlands historia lika gärna spå på föreställningar om en rikssvensk *Sonderweg* genom den europeiska historien.

Helsingfors universitet

AINUR ELMGREN

Thomas Neidenmark, *Pedagogiska imperativ och sociala nätverk i svensk medborgarbildning 1812–1828* (Stockholm: Institutionen för pedagogik och didaktik, Stockholms universitet 2011). 349 s.

Thomas Neidenmark menar i sin utbildningsvetenskapliga avhandling att vår kunskap om de pedagogiska diskussionerna i Sverige i början av 1800-talet är tillfredsställande. Det som det däremot är sämre beställt med är kännedomen om vilka personer som agerade inom ramen för det utbildningspolitiska fältet och i vilka sociala kollektiv de ingick. Kort sagt vill Neidenmark veta hur kontaktnätet såg ut för dem som för 200 år sedan engagerade sig i reformdiskussionerna på det pedagogiska fältet i Sverige. Det direkta föremålet för avhandlingen är medlemmarna av de två uppfostringskommittéer som verkade 1812–1828. Med kommittéerna menar Neidenmark inte bara de direkt utsedda ordinarie ledamöterna utan också den krets av personer som verkade i anslutning till utredningarna. Perioden sammanfaller också med inledningskedet för det för studien viktiga Sällskapet för växelundervisningens befrämjande, som grundades 1822.

Den första av de två här aktuella uppfostringskommittéerna satt 1812–1825. Bland annat ledde kommitténs arbete fram till 1820 års skolordning, som innebar en starkare position för nyhumanismen inom lärdomsskolan. Det visade sig bland annat genom en stärkt ställning för latinet. Skolordningen betydde samtidigt också ett framsteg för näringslivets krav på med-

borgarbildning. Uppfostringskommitté nummer 1 ersattes 1825 av en ny kommitté, Stora uppfostringskommittén, som för eftervärlden är känd som Snillekommittén. Orsaken till benämningen är att den fick några för senare tider väl kända ledamöter. Utredningens uppgift var främst att behandla läroverken och deras organisation. Uppdraget ledde till en tydlig polarisering av kommittén, med å ena sidan starka försvarare av den existerande ordningen, som Erik Gustaf Geijer, och å andra sidan värtaliga förespråkare av reformering av hela undervisningsväsendet, som Esaias Tegnér. Kommittéarbetet mynnade 1828 ut i ett kompromissförslag, som inte fick några omedelbara konsekvenser för den svenska skolan.

Det den pedagogiska debatten framför allt handlade om var frågan om medborgarbildning. Ställningstaganden i detta ämne framfördes på ett antal arenor. Neidenmark urskiljer som mötesplatser förutom kommittéöverläggningarna olika tidningar och skilda sällskap/associationer. Genom att närmare undersöka personers band till uppfostringskommittéer, tidningspress och sällskap vill Neidenmark blottlägga ett socialt mönster, som skulle kunna säga något om de kontaktytor som skapats för tanke- och informationsutbyte.

Till hjälp för sin undersökning tar Neidenmark en form av nätverksanalys, som primärt åskådliggör mötesplatser. Neidenmark bygger sitt nätverksresonemang på Robert Putnams idé om att socialt kapital skapar förtroende, en resurs som personerna i sina dagliga värv sedan kunde dra nytta av som opinionsbildare. Neidenmark lutar sig vidare mot Dag Wollebaeks och Per Selles syn på vikten av medlemskap i skilda sammanslutningar för att uppnå samhälleligt inflytande. Neidenmark menar sig genom nätverksanalysen kunna klarlägga uppfostringskommittéledamöternas och andra samtida pedagogiskt intresserade personers kommunikativa och associativa praktiker. Med associativa praktiker avser han personernas anslutningar till de för undersökningen viktiga kommittéerna, associationerna och tidningarna. Intressenterna utanför uppfostringskommittéerna kallar Neidenmark för utbildningsentreprenörer. De hade anknytning till bland annat associationer och tidningspress. Inom den undersökta kretsen återfanns personer med skiftande grad av samhällsinflytande.

Avsikten med undersökningens utformning är att nå fram till en kollektivbiografi, som här ska förstås som ett avgränsat kontaktnät. För att komma åt det har Neidenmark skapat en databas med uppgifter om aktuella personrelationer. Han lägger sedan ner stort arbete på att grafiskt åskådliggöra dessa relationer.

Neidenmarks undersökning visar att växelundervisningssällskapet utgjorde en central mötesplats för reformanhängarna inte bara i 1825 års kommitté utan även för vissa ledamöter i 1812 års kommitté. För dem framstod

växelundervisningen som ett viktigt steg mot en modernare undervisning. Däremot var Geijer, försvarare av den existerande skolan, ej medlem i Växelundervisningssällskapet och han hade över huvud taget en lägre anslutningsgrad än de som eftersträvade pedagogisk förnyelse. Andra betydande mötesplatser för reformatörerna utgjorde Svenska bibelsällskapet och Fri-murarorden.

Sammanfattningsvis kan man om föreliggande avhandling säga att den uppnår det utställda löftet om att berika vår kunskap om de sociala sammanhang som deltagarna i den svenska utbildningsdebatten i början av 1800-talet hörde hemma i. Den fråga man som läsare dock ställer sig är, om den omfattande materialexercisen verkligen står i rimlig proportion till resultatutbytet. Till stora delar har de aktiva personernas spridda intresen redan observerats av forskningen. Låt vara att kunskapen om dem och deras verksamhet inte systematiserats fullt ut. Det är framför allt som en utgångspunkt för ett fortsatt arbete med att undersöka kontaktytorna för aktörer i skilda frågor i början av 1800-talet som Neidenmarks arbete utgör en god grund att bygga vidare på.

Linköpings universitet

STAFFAN FÖRHAMMAR

Maja Lagerqvist, *Torpets transformationer: materialitet, representation och praktik från år 1850 till 2010* (Stockholm: Kulturgeografiska institutio-nen, Stockholms universitet 2011). 283 s.

Vem trodde att det svenska torpet var en nästintill sönderbeforskad före-teelse? Att både torpstugans och torparens tillstånd var analyserade i sina beståndsdelar och ordrikt redovisade? Jag erkänner, det var jag. En så stark symbol, ett sådant källmaterial – klart att det är ett genomsökt forsknings-fält, tänkte jag. Nå. Så är det nu inte. Nog för att många historiker har ägnat sig åt torpen, en och annan etnolog också. Men som kulturgeografen Maja Lagerqvist konstaterar i inledningen till sin angelägna avhandling, saknas vetenskapliga studier som behandlar torpets förändringar under senare tid. I sin studie har hon valt att hantera den sista fasen i torpinstitutionens his-toria och den senaste fasen i torpbegreppet. Syftet är att undersöka torpets förändringar från 1850 till idag och målet är förståelse för torpet, som plats – hur det har överlevt och fått sina innebörder.

Maja Lagerqvist tar sig an uppgiften med avstamp i den franske sociolo-gen Henri Lefébvres tankegod. I ett av sina viktigaste verk, *La production de l'espace*, beskriver han de oupplösliga sambanden mellan rum och samhälls-

form. Rum är per definition en social produkt, som i sin tur reproducerar sociala relationer. Rundgången tydliggör han med hjälp av en konceptuell triad där varje koncept motsvarar en aspekt av rumsproduktionen. "Rumslig praktik" handlar om sättet att använda och varsebli rummet. "Representationer av rummet" syftar på de avbildningar som uttrycker våra föreställningar om rum. "Levda rum" motsvaras av de oartikulerade upplevelser av det rumsliga vilka vi bär med oss, både när vi använder och uttrycker oss om rum. Det är denna triad som Maja Lagerqvist har funnit användning för. Tanken är att den ska hjälpa henne utveckla resonemanget om platsers tillblivelse. Hur inverkar de materiella förändringarna på uppfattningarna om och användningen av torpen, och vice versa?

Den första empiriska delen behandlar torpets materialitet och rumsliga praktik. I tre socknar har Lagerqvist studerat förändringarna avseende ägande och markanvändning som ett antal torp har genomgått sedan 1850. Själva byggnaderna ägnas liten uppmärksamhet, medan däremot de enskilda torpens ägare skildras i detalj. Studierna visar att torpinstitutionens avveckling innebar två olika förändringsprocesser. Den ena gick ut på att markägaren fortsatte äga fastigheterna och arrendera ut dem, den andra att de friköptes. Torpstugans bostadsfunktion fortsatte att vara den samma, även om det gjordes moderniseringar och vissa stugor enbart kom att användas sommartid.

I den andra empiriska delen analyseras en ansenlig samling representationer tillkomna under senare delen av 1800-talet och hela 1900-talet. Det är utredningar, skönlitteratur, hembygdsmaterial, tidskrifter, tv-program och bostadsannonser. Hon väljer att redogöra för sina undersökningar källmaterial för källmaterial, i stället för att sortera dem tematiskt. Fördelen är att man lätt orienterar sig i skillnaderna mellan de olika avsändarna och kan diskutera resultaten med utgångspunkt i deras position. Nackdelen är att helheten går förlorad och att författaren försitter en chans att påvisa hur sammanflätade representationer faktiskt är.

Ett bekymmer är att hon ibland förlorar greppet om sitt analysobjekt, representationerna. I studiet av de skildringar som tillkom i samband med att torpinstitutionen började sättas i fråga hamnar fokus snarast på den politiska utvecklingen. I kapitlet som handlar om de skönlitterära texterna skiljs inte ordvalen och begreppen som beskriver torpen tydligt från Lindqvists eget språkbruk. Det innebär bitvis att analyserna framstår som mindre vederhäftiga. Eftersom det är de språkliga representationerna som här är analysobjektet borde dessa ha återgetts med exakthet. Alla omskrivningar blir nya representationer.

I denna empiriska del saknar jag också den professionella kulturmiljövårdens texter, som har haft stort inflytande över gestaltningen av torpen över-

lag. Men det är likväl ett stort och varierat källmaterial som Maja Lindqvist har bearbetat och slutsatserna är betydelsefulla. Dubbelheten i synen på torpet liksom torpets funktion som påminnelse framstår som mycket viktiga. Minns dina förfäders slit när du sitter på den soliga torpverandan och njuter. Uppfattningen har präglat såväl torpanvändarnas syn på sig själva som deras användning och hantering av torpstugan.

Den sista, korta empiriska delen bygger på intervjuer med ett antal torpanvändare idag. Här visar Lagerqvist hur människors sätt att tänka och handla påverkas av representationerna som beskriver torpen, precis som de påverkas av platsens materiella egenskaper och andra människors sätt att agera. Med tydligare metodisk struktur och transparens, exempelvis i form av redovisade frågelistor eller svarssammanställningar hade resultaten i denna del getts större tyngd.

Kritiken till trots är Maja Lagerqvists avhandling viktig av flera skäl. Torpplatsens förändringar speglar det moderna samhällets framväxt och en viktig del av vår tids historiesyn. Sättet på vilket hon angriper ämnet är dessutom modigt och berömvärt. Hon tar verkligen det analytiska språng mellan materiellt och immateriellt som så många andra bara talar om att göra. Även om vissa delar av redogörelsen hade tjänat på ytterligare bearbetning är det här en avhandling värd att inspireras av, och återkomma till.

Göteborgs universitet

EVA LÖFGREN

Janken Myrdal, with contributions by Gabriel Söderberg, *The Dovring saga: a story of academic immigration*, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademins handlingar, historiska serien 24 (Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien 2010). 225 s.

Folke Dovring (1916–1998) var en svensk medeltidshistoriker som dispute-
rade i Lund 1947, hamnade på kant med de ledande företrädarna för svensk
historieforskning, emigrerade och etablerade sig som en av världens ledande
agrarhistoriker. *Land and Labour* (1955) torde vara Dovrings mest kända ar-
bete. Efter att ha fört ett kringflackande forskarliv i Europa så rekryterades
Dovring som professor till ett amerikanskt universitet 1960. 1968 blev han
amerikansk medborgare och gav sig vid denna tid in i den gryende miljöde-
batten där hans agrarekonomiska teorier hade blandade framgångar. 1974
skrev han huvudartikeln i *Scientific American* där han argumenterade för att
sojabönor borde ersätta delar av köttproduktionen i tredje världen. Andra
idéer som Dovring lanserade gjorde att han uppfattades som en excentriker.

Han tycks i viss mån ha utdefinierats ur miljödebatten genom sin kompromisslösa kritik av den amerikanska bilismen.

Janken Myrdal har tidigare publicerat flera intressanta artiklar om Dovring. Nu har han även skrivit en biografi som sträcker sig över hela Dovrings levnad. Genom att undersöka Dovrings liv vill Myrdal få kunskap om två saker. För det första varför Dovring exkommunicerades från de svenska universiteten trots att han var så begåvad och redan tidigt fått stora internationella framgångar. För det andra vad det var som drog Dovring och andra i hans situation till det amerikanska akademiska systemet. Det är svaret på den första av dessa frågeställningar som utgör det stora värdet av denna bok. Man kan säga att det svenska universitetssystemets strukturproblem bestod i expansion och maktkoncentration. Resultatet blev intellektuell konformism där tolkningskonflikter inte kunde hantearas. Dovring var inte den ende begåvade forskare som stöttes ut: Myrdal diskuterar också litteraturhistorikern Gunnar Ahlström, sociologen Börje Hanssen och växtfysiologen Georg Borgström. Även detaljerna i fallet Dovring är intressanta. Han utsatte nämligen den svenska historievetenskapens fixstjärna under 1940-talet – Erik Lönnroth – för förödande kritik och skaffade sig därmed en hel del inflytelserika fiender. Myrdal visar övertygande att den typ av materialintensiv, metodiskt driven forskning som Dovring bedrev faktiskt utgjorde ett hot mot historievetenskapen. Argumentet som användes av Curt Weibull för att definiera ut Dovring var att denne inte satte sina agrarhistoriska studier i samband med statens utveckling. Det är ett intressant resultat som Myrdal redovisar, eftersom många har trott att historikernas bundenhet vid statens politiska historia upphörde med Hjärneskolan. Myrdal visar att statsfixeringen var gångbar även under efterkrigstiden när historievetenskapen skulle peka ut sitt relevansområde, och att det specialiserade metodideal som förknippats med Weibullhistorikerna inte omfattades förbehållslöst av dem. När det gäller den andra frågeställningen, vad som drog begåvningar till USA, så är svaret en smula uppenbart. Där fanns fler positioner, färre prestigeladdade gränser att hålla sig inom samt plattare organisationer. Den litteraturbaserade bakgrundsbild Myrdal ger av det amerikanska universitetssystemet gifter sig dock inte med det arkiv- och intervjubaserade materialet om Dovring. Det är mot slutet av boken för mycket deskription. Mycket av den konformism som drabbade svenska universitet var ju försök att härma den föregivet moderna amerikanska vetenskapen. Här hade Myrdal kunnat diskutera efterkrigstidens vetenskapliga amerikanisering i ett bredare perspektiv. Kanske hade diskussionen om *soft power* varit en fruktbar infallsvinkel. I sista kapitlet som behandlar Dovrings filosofiska läggning lämnas stafettpippen över till en annan författare: Gabriel Söderberg. Söderbergs kapitel är i och för sig

intressant, men förstärker intrycket att Myrdal tappat entusiasmen. Jag hade gärna sett mer av metodologisk självreflexion, ett redovisande av *bias* på det sätt som Janken Myrdals farfar Gunnar Myrdal förordade. Janken Myrdal, Sveriges förste professor i agrarhistoria, identifierar sig i vissa avseenden med Dovring, Sveriges förste agrarhistoriker. Forskarlivet är i vissa avseenden en otacksam kamp och man måste vårda sin passion och sina förebilder ömt. Att skriva om dem kan vara problematiskt; det blev tydligt redan med Birgitta Odéns vinklade *Lauritz Weibull och forskarsamhället* (1975). Vi ska väl inte ersätta Weibullmyten med en Dovringmyt? En aspekt av detta gäller Myrdals anspråksfulla påståenden angående hur det medeltidshistoriska forskningsläget utvecklats: Han säger att Erik Lönnroths prestige skall ha verkat som en hämsko fram till 1970-talet, därefter har det entydigt visats att Lönnroth hade fel, Dovring rätt. Den typen av påståenden kräver fylliga referenser. Det får man inte. Myrdal hör till dem som menar att feodalism rådde i Sverige under medeltiden, Erik Lönnroth hörde till dem som menade att det inte var så. Myrdal hade gärna fått ge en pedagogisk bild av hur han ser på medeltidsforskningens utveckling under 1900-talets andra hälft, vad som är säkert och osäkert. Denne läsare hade då blivit mindre benägen dra slutsatsen att Janken Myrdals bild av det medeltidshistoriska forskningsläget betingas av att han är part i målet.

Uppsala universitet

SIMON LARSSON

Mats Jönsson, *Visuell fostran: film- och bildverksamheten i Sverige under andra världskriget* (Lund: Sekel bokförlag 2011). 219 s.

Bilden av ett blå-gulrandigt kattedjur och slagordet "en svensk tiger" har i Sverige blivit en ikon för landets hållning under andra världskriget. Men det var inte som ikon Bertil Almqvist tecknade bilden 1941, utan som propaganda på uppdrag av Statens Informationsstyrelse (SIS). Den skulle både stärka nationellt samförstånd och förhindra okritiskt spridande av information. För sentida betraktare framstår bilden som en artefakt från en förlutten epok och som en aktiv agent inom denna epok. Den har haft – och har fortfarande – aktiv påverkan på sin samtid.

Det har blivit vanligt att tala om verkningshistoria i samband med bilders aktiva påverkan på samtid och framtid. I sin bok *Visuell fostran* har Mats Jönsson ett verkningshistoriskt perspektiv på Sverige under andra världskriget och försöker komma åt "hur 'det svenska' skulle se ut, agera, medieras och tas emot i det offentliga 1939–1945" (s. 9). Han menar att denna diskur-

siva produktion av svensk nationell sammanhållning utförts genom "kollektiva tvångspraktiker" (s. 9). Han utgår från hypotesen att den officiella bildanvändningen "innebar en visuell fostran av såväl nation och folk som av medier och offentlighet", liksom att en studie av bildbruket kan leda till ett fastställande av vem/vilka "som fostrade respektive fostrades visuellt" (s. 10).

Jönsson tar sin utgångspunkt i SIS:s verksamhet och presenterar sju fallstudier kring olika bildanvändningar i Sverige under kriget. SIS skapades som en statlig organisation med ansvar för övergripande censur liksom produktion av propaganda. Vid sidan av statliga myndighetsrepresentanter, även från det militära försvaret, fanns inom organisationen också företrädare för det privata näringslivet. Därmed formerades organisationen kring en svensk politisk och ekonomisk elit, vilken hade att både kontrollera och styra bildbruket i Sverige under kriget. SIS verkade mellan januari 1940 och juni 1945.

De sju fallstudier som Jönssons presenterar är dock inte i första hand baserade på SIS:s verksamhet. I stället kan de ses som separata pilotstudier, vilka inte på något omedelbart eller självklart sätt knyter an till varandra annat än i det att de behandlar bilder från Sverige under andra världskriget. För att ändå försöka skapa fokus i sin framställning har Jönsson valt att specialstudera lanserandet av försvarslånet och då i synnerhet dess symbol: en skulptur av en igelkott som stod uppställd på NK i Stockholm. Ett foto av denna skulptur finns på tre ställen i boken (bokomslaget, samt s. 9 och s. 69). Ändå blir det aldrig klargjort om det är det konkreta fotot – bilden – eller själva skulpturen – bildens objekt – som Jönsson är ute efter att studera. Här uppstår en glidning mellan fotografiet som förhandenvarande källmaterial, det objekt som fotografiet visar, och de diskursivt bakomliggande motiv som gjorde att fotografiet alls togs och distribuerades i offentligheten. Denna glidning i Jönssons resonemang gör det oklart vad det är han egentligen är ute efter att undersöka. Fallstudiernas heterogena karaktär ökar läsarens osäkerhet kring vad som är studiens egentliga undersökningsobjekt. I vissa fall analyseras amatörfilmer som uppenbarligen aldrig visats offentligt och heller inte var tänkt för offentlig distribution. I ett fall undersöks den svenska utgåvan av den nazityska tidskriften *UFA-journalen*. Kopplingen mellan å ena sidan syftet att undersöka hur den svenska staten genom SIS försökte visuellt fostra medborgarna, och å andra dessa fallstudier framstår inte alltid som glasklar.

Det är synd att Jönsson på detta sätt gjort det svårt för både sig själv och läsaren. Om han i stället renodlat och fördjupat resonemangen och knutit sina undersökningar hårdare till SIS:s verksamhet inom den dåtida svenska kontexten, hade de upptäckter som han presenterar tydligare kommit till sin rätt.

Bilderna på kung Gustaf V och statsministern – i offentligheten lanserad som Per Albin – kom att presenteras och iscensättas som ett kompletterande radarpar. Som offentliga objekt utformades kungen och Per Albin medvetet till två sidor av en och samma nationella symbol. Kungahuset kom att visuellt och diskursivt ställas som sköld framför den socialdemokratiska statsministern och samlingsregeringen: en sköld som i första hand försvarade regeringen från inrikespolitisk borgerlig opposition. Den nationella enigheten var vid krigsutbrottet, enligt Jönsson, långtifrån självklart given.

Jönsson visar även den utstuderade iscensättningen av journalfilmsintervjuer med statsministern. Den som såg dessa journalfilmer på någon av landets biografteater kunde få för sig att Per Albin långsamt och med eftertanke talade fritt ur hjärtat med blicken en aning diffust riktad mot fjärran. I själva verket ansträngde han sig för att högläsa det som stod på stora griffeltavlor uppställda bakom intervjuande reporter och filmkamera.

Mats Jönsson har här presenterat tankeväckande studier som konkretiserar vikten av att undersöka bilders verkningshistoria. Att detta forskningsfält är fyllt av teoretiska och metodiska utmaningar tydliggörs bland annat av det komplexa förhållande som råder mellan bokens syfte och de presenterade fallstudierna. Detta ska dock inte förta de presenterade resultatens förtjänster. Den som är ute efter att vidareutveckla bildanalys som historiskt forskningsfält finner här inspiration, för att inte tala om den som arbetar inom området Sverige under andra världskriget.

Högskolan på Gotland

ERIK TÄNGERSTAD